

Բ. Ա. Ա. ՔԵԼՅԱՆ

ԿԱԶՄԵՐԻ ԶԱՐԴԱՐՄԱՆ ԱՐՎԵՏԱԾ  
ՄԻԶՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գրքի ձևավորման մեջ կարևոր տեղ է բռնում նաև նրա կազմը:

Շատ հնում պրքերը պահպանվում էին փաթեթներով, որոնք ծածկվում էին գործվածքներով կամ կաշվով և զրվում փայտյա, մետաղյա կամ փղոսկրյա տուփերի մեջ: Իսկ միջին դարերից մեզ հասած գրքերը կազմված են. կազմի համար օգտագործվել են տարրեր մետաղներ (ոսկի, արծաթ) և, մանավանդ, կաշի: Գիրք կազմելը պահանջում էր հատուկ հմտություն և, ինչպես կտեսնենք, նաև տեխնիկական մի շարք միջոցների գործադրություն, նրանով ամեն մարդ չէր կարող զրադիմել, ուստի առնվազն 10-րդ դարից կազմարարությունը Հայաստանում սկսում է դառնալ առանձին մի արհեստ:

Միջին դարերի համար բնորոշ է, որ միենույն արհեստավորը սովորում էր մեկից ավելի մասնագիտություններ, որոնք նրան պետք էին արտադրանքի ավագ տեխնակը պատրաստելու համար, այդ է պատճառը, որ 10—13-րդ և հետագա դարերում էլ գրիշը, հաճախ, միաժամանակ ծաղկում կամ նկարադարդում և կազմում էր իր իսկ ընդօրինակած մատյանը: Սակայն ձեռագրերում թողնված հիշատակարաններից քաջ հայտնի է, որ կային շատ գրիշներ, ծաղկողներ և կազմողներ, որոնք բանեցրել են միայն իրենց նեղ արհեստը:

Հնագույն հայ կազմարարը, որն իր մասին որոշակի հիշատակություն է թողել՝ Գեորգ կրոնավորն է: Մատենադարանի № 5547 ձեռագրում, որն ընդօրինակվել է 10-րդ դարում, Գեորգը գրել է. «Աղաշեմ յիշել զմեղսամակարդ և զյետին կրանաւորս զԳեորգ՝ զկազմիլ զրոցս...» (ձեռ. № 5547, էջ 7ա):

11-րդ դարի առաջին կեսին Անիում գործել է Գեորգ կազմողը, որը միաժամանակ գրիշ է հղել<sup>1</sup>:

11-րդ դարի երկրորդ կեսում հիշատակվում են Գրիգոր կազմողը<sup>2</sup>, Հակոբ կազմարարը, որն իր արհեստով զրադիմել է Այրիվանքում և հիշատակված է 1191 թվականին<sup>3</sup>, երբ նույն վանքում գործել են նաև Աղքայրիկ և Գորգիոս կազմարար եղբայրները<sup>4</sup> (սրանց հայր Փիլիպոսը գրիշ էր):

13-րդ դարի հիշատակարանները ավելի մեծ թվով կազմարարների անուններ են պահպանել, դրանց թվում էր Հռոմելայեցի նշանավոր կազմարար Առաքել Հնազանդենցը, որից հասել են մեզ 1260—1278 թթ. կազմված 5 փառակազմ

<sup>1</sup> Մատենադարանի ձեռագիր № 988:

<sup>2</sup> Մատենադարանի ձեռագիր № 275:

<sup>3</sup> «Ծողակաթ», զիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 197:

<sup>4</sup> Մատենադարանի ձեռագիր, № 3795:

ձեռագրեր: 1260 թ. կազմված մի ձեռագրում Առաքելը հիշատակում է իր ուսուցիչը Սարգիս քահանա կազմաբարին<sup>1</sup>:

14-րդ դարում Սյունիքում անվանի կազմաբար էր Համարվում Մարգարեղարդապետը («որ կազմող էր գրոց»). 1332 թ. 45 օրվա ընթացքում նա կազմեց Գլածորում ընդօրինակված մի շքեղ Աստվածաշունչ<sup>2</sup>: Զեռագրերի հիշատակարանները պահպանել են տասնյակ նշանավոր կազմաբարների անուններ:

Կազմաբար կոչվել են գիրքը կարող և սովորաբար կաշվով կազմող վարպետները, իսկ ուսկե և արծաթե կազմերը առանձին պատրաստվում էին ուկերիչների կողմից և հանձնվում կազմաբարին, որոնք մետաղի զարդարում տուփը ամրացնում էին գրքի վրա, թեև պարզ երևում է, որ ուկերիչ-կազմաբարներ են կային:

Կազմի հիմնական նյութը կաշին էր: Միջնադարյան Հայտառանում գրքի կազմի համար արտադրվում էր հատուկ, լավ դարադած բարձրորակ կաշի, որը բավականաշափ հաստ էր սովորական երեսացուից, բայց միանգամայն ողորկ էր և սովորաբար ներկված էր լինում շագանակագույն, բաց շագանակագույն, կարմրին տվող շագանակագույն, սակայ հանդիպում են նաև կարմիր և նուան կույնի կազմերը:

Կազմաբարները, որոնք ձեռագրերում հայտնի էին մեծ մասամբ կազմող անունով, նախ պետք է ամուր թելերով կարեին և իրար միացնեին գրքի քառածալ, ավելի հաճախ վեցածալ կամ ութածալ սլրակները: Գիրքը կարել, կպցնելը կազմաբարության մեջ շատ կարևոր աշխատանք էր, այդ է պատճառը, որ կազմողները իրենց անվանում էին նաև գրակապ, օր. Գրիգոր գրակապ, Միմեռն գրակապ<sup>3</sup>: Կապված գրքի յուրաքանչյուր պրակի կարի թելերը փաթաթվում կամ հյուսվում էին գրքի մեջքի վրա հարմարեցված հաստ թելե կապերի հետ, որոնք անցկացվելով կազմի տախտակի մեջ արվող անցքերով՝ ամուր կապվում էին նրա հետ, իսկ կարի թելերի երկու ծայրերը հյուսվում էին գրքի մեջքի երկու եղբերին գրված հաստ թելերի հետ, ապա նրանց ազատ մնացած ծայրերը խրձիկով միացվում էին կազմի եղբերների մոտ, այնքան ամուր, որ միջին մեծության գրքերի կազմերը երկար դարերի ընթացքում շեն պոկվել գրքից: Մատենադարանի ձեռագրերի վրա մեր կատարած դիտողություններից երեսմ է, որ առավելապես մեծ ու ծանր գրքերի կազմերի մեծ մասն է պոկվել և վերանորոգվել կամ բոլորունին փոխվել, մյուսները շատ գեղքերում պահպանվել են մինչև այսօր անփոփոխ:

Կազմի կաշին թրջվում և բաշվում էր հատկապես կազմերի համար պատրաստված հատուկ տախտակի վրա, որն ունենում էր 3—4 մմ (խոշոր կազմերի վրա մինչև 5—6 մմ) հաստություն: Տախտակի վրա արվում էին անցքեր, որոնց միջից անցկացնելով ամրացնում էին պրակները իրար հետ կապող հաստ թելերը: Ներսից տախտակը պատռված էին զանազան գործվածքներով, որոնք կպցվում էին սոսինձով: Ամենից ավելի գործածվել են կտավե գործվածքներ, ապա մետաքսը և բամբակը: Գրքի էջերը կազմի հետ շփվելուց և գործածության ժամանակ վնասվելուց պաշտպանելու համար կազմի տակ, գրքի սկզբից և վերջից, սովորաբար, գրվում էր հին մադադաթյա ձեռագրերից վերցրած մեկտ-

<sup>1</sup> Դ. Ա. իշակ Ա. Հայապատում Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 489:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 545 և հետ.:

<sup>3</sup> Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 820:

կամ կամ երկուական թերթ պահպանակ: Հայտնի է, որ դրա շնորհիվ պահպանվելով մեզ են հասել շատ հին ձևագրերի ընտիր նմուշներ թե՛ Հայերեն, և թե՛ օտար լեզուներով:

Կաշվի կազմը փոխարինում էր մետաղի տուփին, և այդ է պատճառը, որ նրան տրվում էր տուփի տեսք (երկու կող, կռնակ և դռնակ), ավելին, կաշվի լողերի զարդարումը կատարվում էր ոսկերչության համար բնորոշ տեխնիկայով:

Կազմի կաշին դեռևս կիսաթաց վիճակում հղիվում-կոփիվում էր և զարդարվում գեղեցիկ օրնամենտներով՝ մի քանի եղանակով: Ամենից ավելի գործադրված է սրածայր, բայց շկտրող գործիքով սեղմելով գծագրելու տեխնիկան: Այդիդ գծեր տանելու համար օգտագործվել է բանոնը, իսկ աղեղներ և շրջագրծեր բաշելու համար՝ կարկինը:

Վերին աստիճանի տարածված է եղել նաև կազմերի զարդարումը բազմազան մետաղե մանր դրոշմների (նկատների) օգնությամբ: Վերջապես, գործածվել է նաև մետաղե զարդավոր տախտակով ձնշելու եղանակով զարդը կաշվի վրա տպելու տեխնիկան՝ առատությամբ: Շատ հաճախ գծագիրը, նկատով գըրվող զարդը, մասամբ և առատպումը զուգակցվել են իրար:

Ռւառմնասիրելով Մատենադարանի ձեռագրերի կազմերը կարելի է որոշել, թե դրանցից որո՞նք են հաստկակից հին ձեռագրերին և որո՞նք նորոգված կամ փոխված: Վերջին դեպքում, հաճախ գրքի թերթերը եղբերից կտրում էին, մեկ մեկ էլ վնասելով լուսանցազարդերը: Սակավ պատահում են ձեռագրեր, որոնց վրա դրված է լինում ավելի հին ձեռագրերի կազմեր (օր. ձեռ. № 2948, որը համեմատարար բարակ է, բայց դրված է հաստ գրքի ավելի հին կազմի մեջ):

Կազմի հնությունը և ժամանակը որոշել կարելի է մի շարք հատկանիշներով, դրանք են՝ կաշվի մշակման եղանակն ու որակը, գույնը, փայլը, բայց ամենից ավելի որոշիչ են կազմի վրայի զարդերը, դրանց ոճական և կատարման տեխնիկայի առանձնահատկությունները:

Մեզ հասած հնագույն կազմերը պատկանում են 11-րդ դարին (ձեռ. № № 4804, 3793, 275): Դրանք զարդարված են թաց կաշվի վրա սեղմելով գծելու և միայն մի տիպի նկատով գծագրի ներսում՝ մանր համատարած գծիկներ սեղմելու եղանակով: Կազմի եղբերից տարված են երկու կամ երեք զուգահեռ գծեր, որոնք կազմում են քիչ աշքի ընկնող ուղղանկյուն շրջանակ: Սրա ներսից և անմիջապես նրան կից կարկինով գծված աղեղիկների օգնությամբ կազմվում է հյուսածո ժապավենի տեսք ունեցող գարձյալ ուղղանկյուն շրջանակ: Այս շրջանակը ավելի ցայտուն դարձնելու համար հյուսվող ժապավենների մակերեսը համատարած կերպով ծածկված է լինում սուր, քիչ ինչ լայնացող ծայր ունեցող մետաղե նկատի սեղմումով՝ դրված համատարած գծիկներով: Վերին աստիճանի ջանադիր ու համբերատար կազմողները կազմի ամեն մի երեսի վրա դրել են հաղարավոր այդպիսի գծիկներ:

Այս ձեռվի կազմված հյուսածո շրջանակների մեջ գրքի կազմի առաջին կամ վերին երեսի կենտրոնական մասում նույն տեխնիկայով գծագրվում էր հյուսածո խաչ, որը նույնպես զարդարված է լինում սեղմումով դրվող մանր համատարած գծիկներով: Խաչի երեք թերթը առնված են լինում ուղղանկյուն խաչածե կամ հաճախ շեղանկյուն գծագրի մեջ: Խաչը հենվում է եռանկյունածե կամ աստիճանավոր, նույնպես հյուսածո և գծիկավոր, պատվանդանի վրա (նկ. 1):



Նկ. 1. Զեռադրի կազմ՝ դարդաբաժ հյուսածո խաչով:

Կազմերի հյուսածո շրջանակներն ու խաչերը նման են 10—11-րդ դարերի հյուսածո քանդակ ունեցող խաչքարերին: Հետաքրքրական է, որ 10—11-րդ դարերի կազմերի վրա արված խաչերին ճիշտ և ճիշտ նման հյուսածո խաչի մանրանը կար, կատարված ներկերով՝ հանդիպում է Էջմիածնի 986 թ. ավետարանում (ձեռ. 7445), 10-րդ դարի № 7735 ձեռագրում (էջ 14), ինչպես և 1033 թվականի № 283 ձեռագրում (նկ. 2):

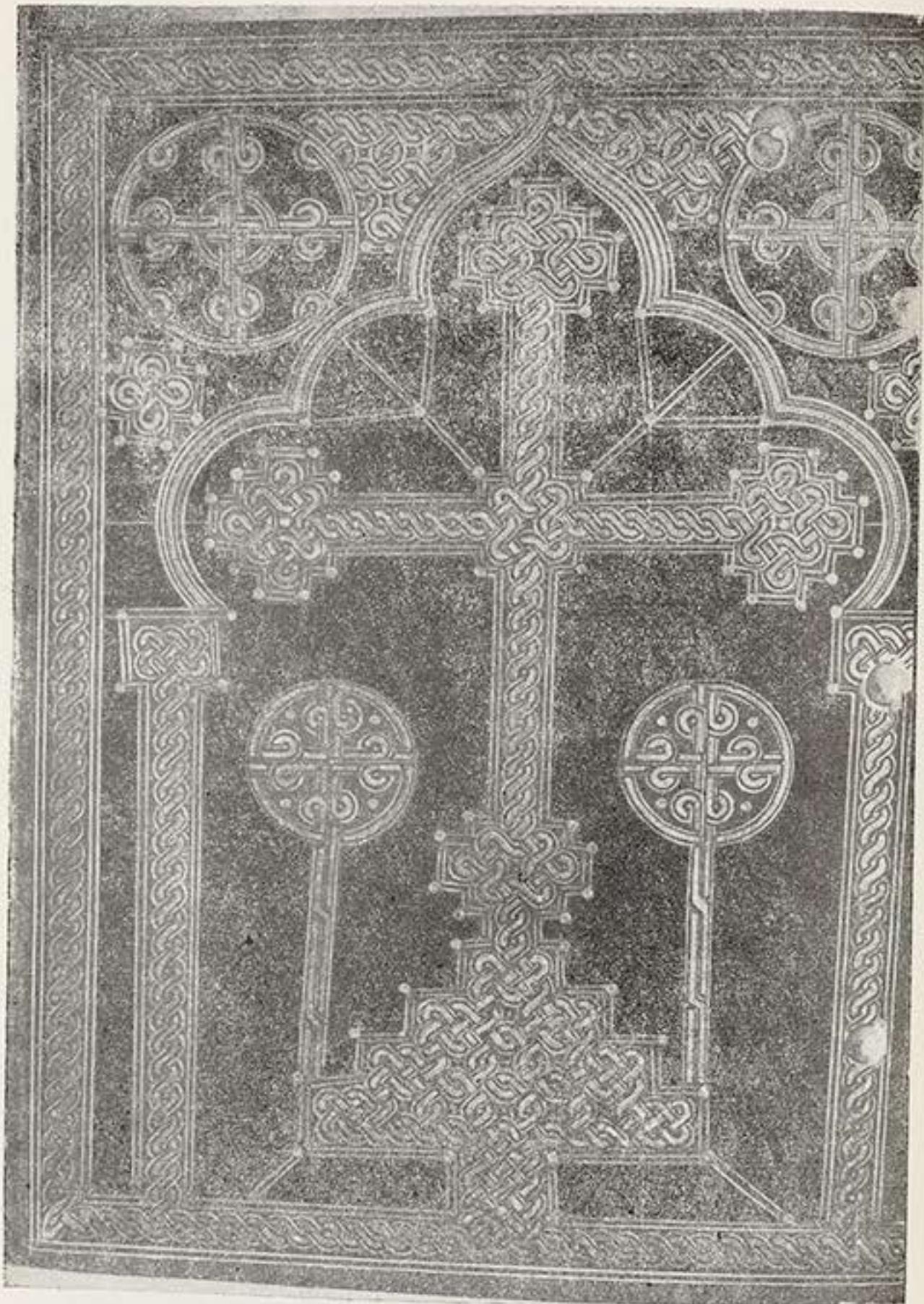


Նկ. 2. Կազմերի համար շատ սովորական հյուսածո խաչի պատկեր  
№ 283 ձեռագրի 172ր էջի վրա:

Գրքի կազմի ներքեփի (վերջին) կողը զարդարվում է նույն զուգահեռ գծերով՝ կազմվող սլարդ շրջանակով, հյուսածո մանր գծիկավոր շրջանակով և երեսի կենտրոնում լինում է երկարուկ ուղղանկյուն քառանկյունի, նույնպես հյուսածո զարդերով գծագրի վրա դրվող մանր գծիկներով։

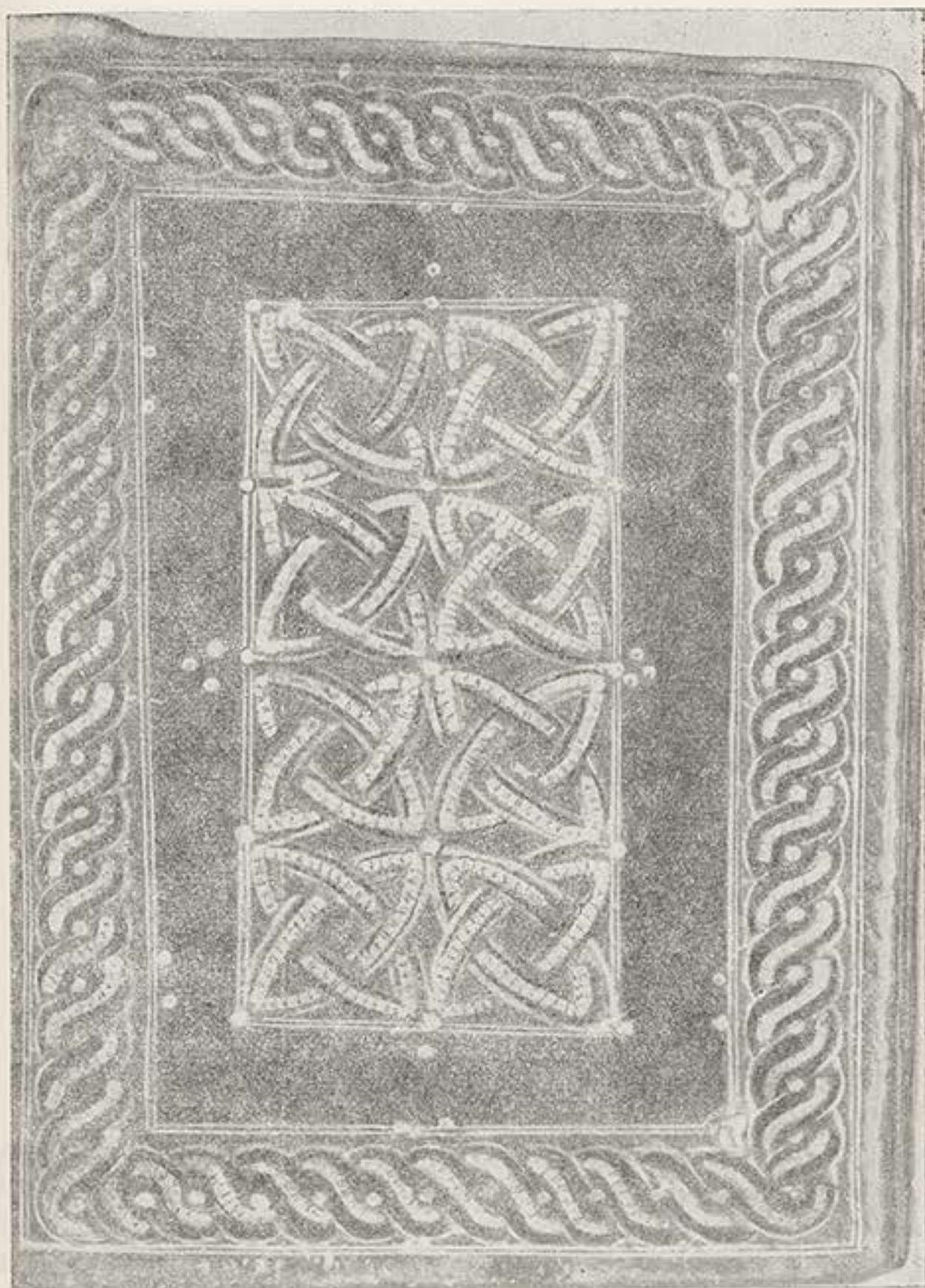
Մանր գծիկներով հյուսածո խաչի և քառանկյունի շրջանակի մոտիվը կազմերի զարդարման հնագույն մոտիվներն են, որոնք սկիզբ են առնում 10—11-րդ դր., հետագայում կրկնվում են տարրեր վարիանտներով, (նկ. 3) մինչև ուշ միջնադար։

11-րդ, մանավանդ 12-րդ դարի ձեռագրերի կազմերի վրա երեսն են դալիս



Նկ. 3. Կաղմա գարդարված հյուսածո խաչի և այլ պատկերների  
համադրությամբ (ձեռ. № 4894):

նաև ուրիշ զարդաձևեր՝ միահյուսվող և աղեղներով իրար հատող շրջադիր, կամ առանձին շրջադիր, որոնք աղեղներով հատվելով կաղմում են աստղաձև, կամ վարդյակի տեսք ունեցող զարդեր (նկ. 4): Այս միահյուսվող շրջանակներն ու նրանց հատող աղեղները գծագրությամբ կրկնադիմ են և հյուսածո շրջանակների ու խաչերի նման զարդարված են սեղմումով զրվող մանր գծիկներով (նկ. 5): Այս վարդաձև զարդը մեծ փոփոխակներով ու բարդացումներով կրկն-

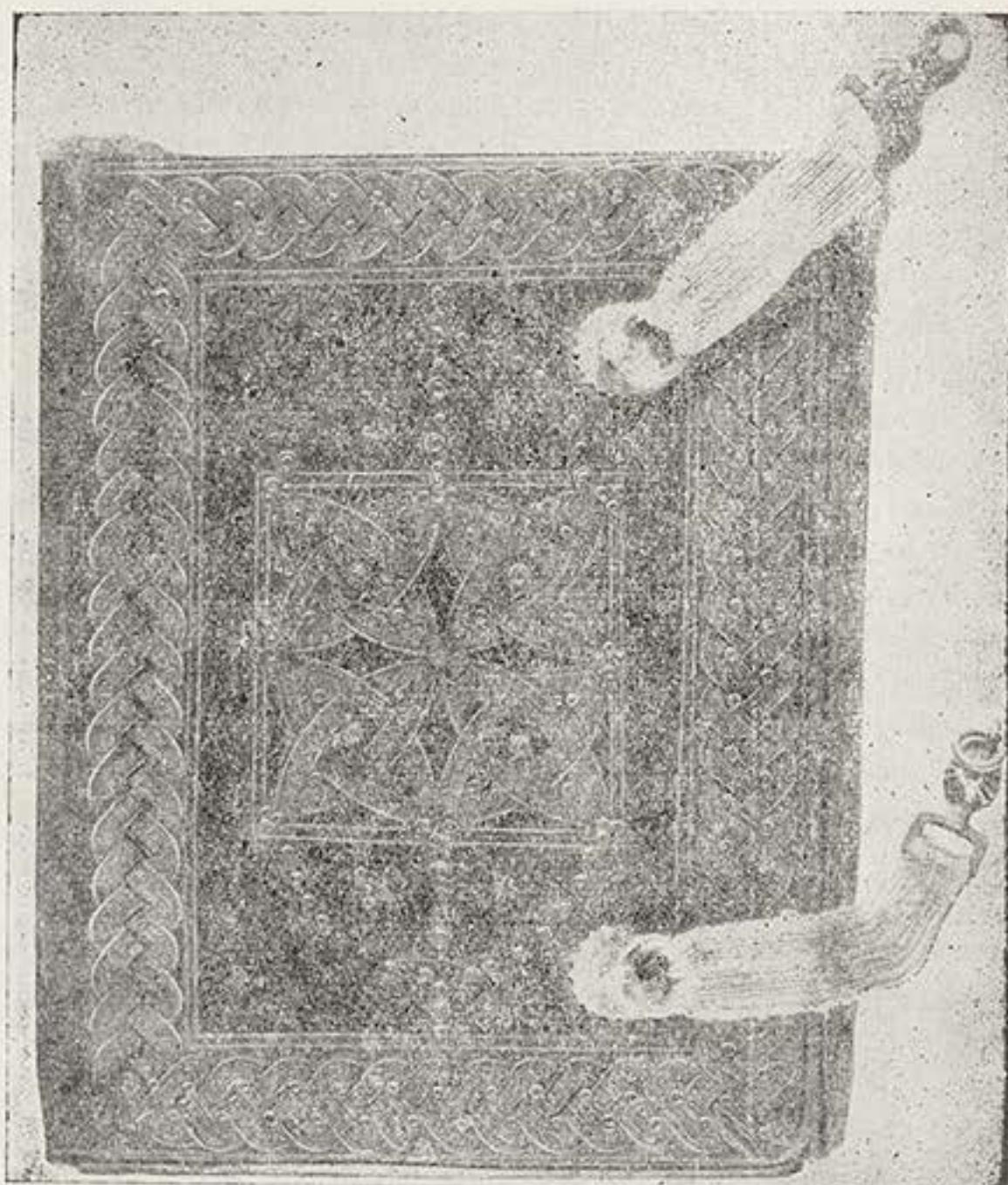


Նկ. 4. Կաղմարդական գարզաքածու հյուսածու շրջանակով և իրար հատող  
պղեղներով ու շրջանակներով (ձեռ. № 5076):

վում է դարեր շարունակ: Ուշագրավ է, որ նույն այս զարդաձեր գտնում ենք  
Սևանի եկեղեցու 1176 թ. փորագրված փայտի դռան վրա:

10—11-րդ դարերին բնորոշ հյուսածու գծագրի և սեղմումով դրվող մանր  
զծիկներով զարդերի կողքին 12-րդ դարում հանդես է դալիս կաղմերը նկատ-  
ներով զարդարելու տեխնիկան, որն ավելի մեծ շափերով կիրառվում է 13-րդ  
դարում և հետագայում:

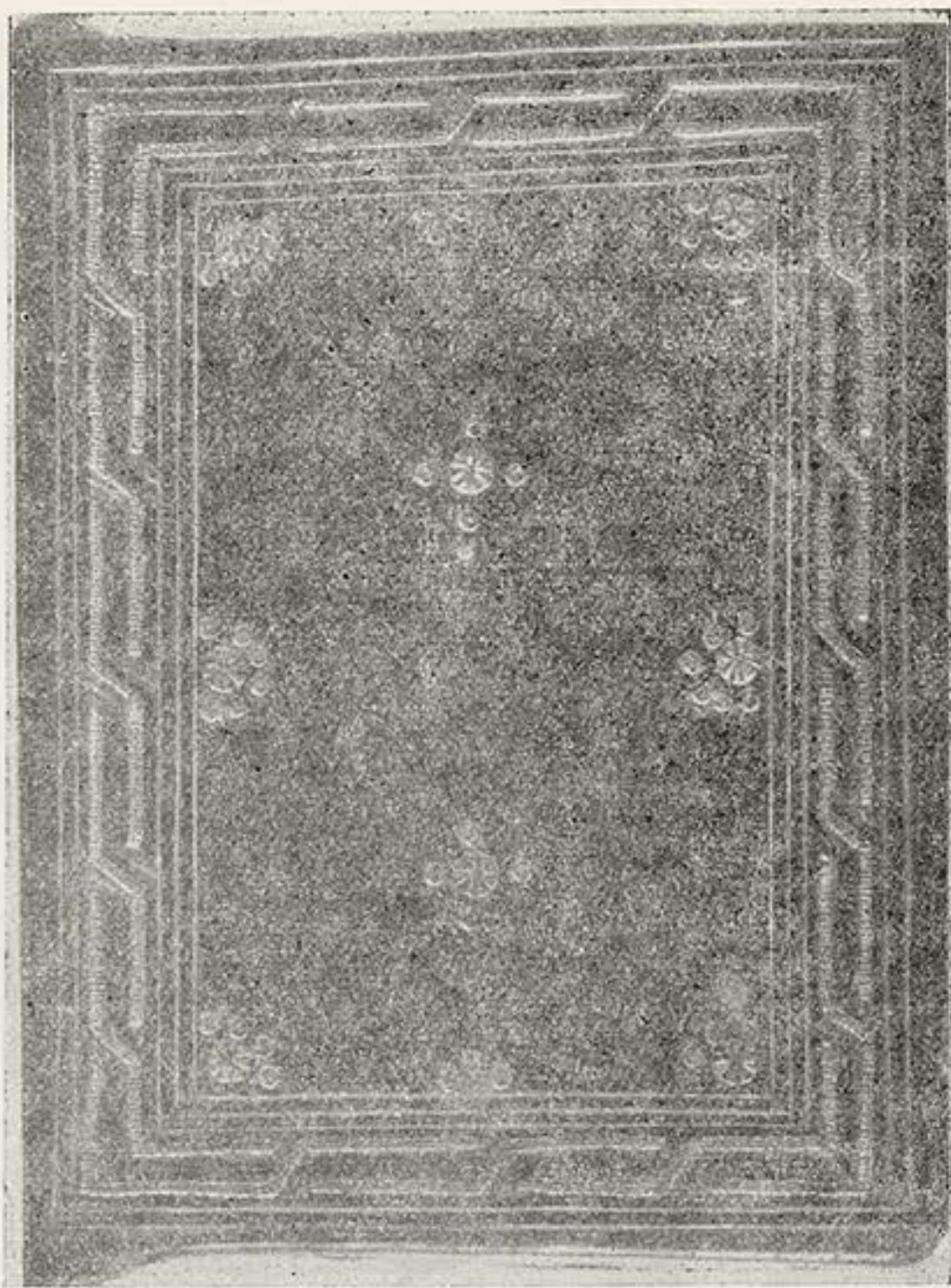
Նկատը մի մետաղե (մեծ մասամբ բրոնզե) դանաձե, քառանիստ կամ  
ձվածիր կտրվածքով ձող է, պատրաստված կաղապարի մեջ ձուկելու եղանա-



Նկ. 5. Կազմ՝ զարդարված հյուսածո շրջանակով և իրար հատող աղեղներով  
ու շրջագծերով (ձեռ. № 5647, Կիլիկիա):

կով, որի մի ծայրին լինում է ոելեֆ կամ փոս ընկած զարդ: Նկատի զարդավոր ծայրը դրվում էր կաշվի վրա և մուրճիկի հարվածով զարդը դրոշմվում կազմին: Հանդիպում են կազմեր, որոնք զարդարված են մինչև ութ տարրեր նկատների օգնությամբ: 12—17-րդ դարերի կազմերի վրա հանդիպում են մի քանի տասնյակ, իրարից տարրեր նկատների զարդեր: Դրանցից ամենատարածվածներն են տարրեր ձևի ու մեծության վարդյակները, որոնք ունեն չորս, չինդ, վեց, մանավանդ ութ պատկաներթ, երկու փոքրիկ և ձգված, իրար հետ միահյուսվող էլիպսների ձևի զարդը, ոռմբիկները, միագիծ, կրկնագիծ և եռագիծ օվալները, դանական դիրքի խաշածել զարդերը, միագիծ ու կրկնագիծ մանրիկ շըր-չագծերը, ոելեֆ կամ փոս ընկնող կետերը, մանրիկ աստղածել զարդերը, բուսական օրնամենտները և այլն: Այլ խոսքով, զրանք զարդեր են, որոնց մենք հանդիպում ենք նույն ձեռագրերի մանրանկարներում:

Կազմող վարպետները մեծ ճաշակով, շնորհքով ու հնարամտությամբ, զուգակցելով տարրեր նկատներ իրար և նկատի դրոշմները օգտագործելով դժագը-րի հետ միասին, ստեղծել են զարդերի վերին աստիճանի մեծ բազմազանու-

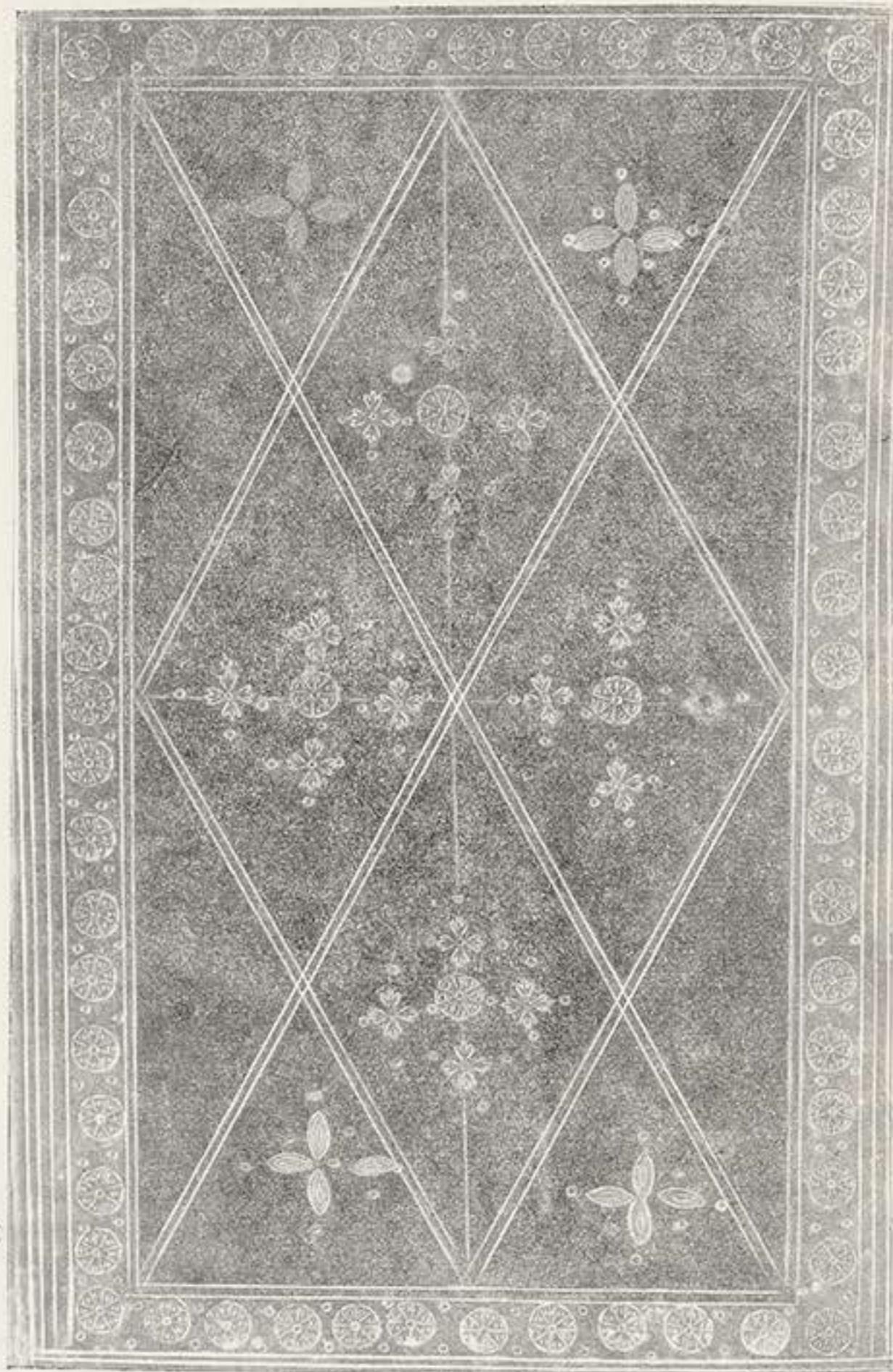


Նկ. 6. Կազմ՝ զարդարված ղծիկավոր շրջանակով և երկու նկատի օգնությամբ (ձեռ. հ. 751):

թլուն: Անգամ երկու-երեք նկատների դրոշմները տարբեր ձևով ու դիրքով դնելով և հնարամտորեն համապրելով կարողացել են ստեղծել բավականաշափ շքեղ զարդարված կազմեր: 12-րդ դարի սկզբի կազմերի մեջ հանդիպում են նույնիսկ այնպիսիները, որոնք վարպետորեն ու ճաշակով զարդարվել են ընդամենը 1—2 նկատով: Երբեմն նկատներով դրվող ինքնուրույն զարդը զուգակցվում է դարձյալ նկատով, բայց համատարած գծիկներով արված զարդի հետ (նկ. 6):

Շատ սովորական էր վարդյակի զարդը կրող նկատի կրկնությամբ կազմի եղերքներով անցնող քառանկյունի շրջանակ դրոշմելը: Այս շրջանակի ներսում հլուսածո գծադրությամբ և դարձյալ նկատների օգնությամբ դրվում էին խաշեր, բառանկյունիներ և այլ երկրաշափական պատկերներ (նկ. 7):

12-րդ դարում և 13-րդ դարի առաջին կեսում նկատների դրոշմը օգտագործվում էր շափակոր, որոշակի մոնումենտալ պատկերներ ստանալու հա-



Նկ. 7. Կազմ՝ զարդարված գծերով և 4 նկատի օգնությամբ (ձեռ. № 193):

մարտ Համախ գրքերի կազմերի վրա նկատով դրոշմվող զարդերը զուգակցվում էին սեղմված միադիմ շրջանակների հետ, որոնց անկյուններից քառանկյունի շրջանակի կողմերի մեջտեղից դեպի դուրս տարվող գծիկներով միացվում էին կազմի եղերքի հիմնական շրջանակին: Նկատի դրոշմները դրվում էին այս անկյունագծերի և կենտրոնական առանցքից տարվող գծերի վրա՝ առաջացնելով խաչաձև և այլ պատկերներ: Երբեմն անկյունագծերը և կենտրոնական



Նկ. 8. Կազմական գարդարված գծերով և 4 նկատների օգնությամբ գրվաղ դարձերով (ձեռ. № 995):

առանցքով տարվող գծերը անցկացվում էին կազմի ամրող մակերեսով, որը բաժանվում էր եռանկյունիների, շեղանկյունիների և նկատի դարձերը դիտելում էին դրանց կողերի վրա (նկ. 8):

13-րդ դարի կեսերից սկսում են նկատների դրոշմները շուալել, ցրելով դրանք կազմի ամրող մակերեսի վրա, ծածկելով կազմի կողերի ամեն մի աղատ մնացած տեղ: Նույն դարի երկրորդ կեսում և 14-րդ դարում նկատների դարձերը դրոշմվել են անգամ գծադիր պատկերների փոքր ինչ աղատ մնացած մակերեսների վրա և բանն այնուղ է հասել, որ նկատներով դրոշմներ են դրել նույնիսկ վարդյակների, պսակաթերթերի և թերթի վրա, նրանց կենտրոնում և այլ մասերում:

Հետագայում զծաղրությամբ կազմվող, հյուսածո և մանր դժիկավոր շըրշանակները, խաղերը, միահյուսվող շրջագծերը և իրար հատող աղեղները, որոնցով կազմում էին աստղեր և վարդյակներ, շարունակում են պահպանվել և զարգանալ: Երեան են գալիս շրջագծի մեջ կամ նրա հետ զուգակցված երկու, երեք, չորս իրար հատող եռանկյունիների, երկու իրար հատող քառակուսիների միջոցով կազմվող վեցից — տասերկու թևանի աստղերը, որոնց թևերի ծայրերի կամ նրանց միջև տարվող աղեղների օգնությամբ, ստացվում է աստղի զուգակցությունը վարդյակի հետ, շրջագծի ներսում տարվող փոքր աղեղներով ստացվում է փոքր վարդյակ աստղի կենտրոնում, մեծ վարդյակի ներսում, իսկ եռանկյունիների և քառանկյունիների կողերը կազմում են շրջագծի մեջ առնված խաշածն հատումներ և պատկերներ (նկ. 9):

Նման համադրություններով ստացվել են աստղերի և վարդյակների միահյուսման բազմաթիվ բարձրարվեստ վարիանտներ: Պահպանվում են նաև զծաղիրը, հյուսածո շրջանակն ու խաչը, որոնք նույնական զարգանում և ձևավոխվում են: Կազմերի եղերքով անցնող ուղղանկյուն շրջանակի ներսի կողմից տարվում են ծայրերով իրար մոտեցող կրկնագիծ երկարությ փակագծեր, իսկ եթե սրանք դրվում են նաև շրջանակի դրսի կողմից, և փակագծերի ծայրերն էլ միացվում են իրար, ապա ստացվում է, այսպիս կոչված, «սեղուկյան շղթան», որը առանձին ձեռագրերի վրա փոխարինում է հյուսածո շրջանակին: Հաճախ հյուսածո շրջանակի տնկյուններում (մանավանդ վերին անկյունում) ներսից զծվում են ճառագայթներ կամ հովհարածն զարդեր, որոնք եղերվում են կրկնագիծ աղեղով, իսկ կիսաշրջան և երեք քառորդ շրջան կազմող աղեղների մեջ առնված են հյուսածո խաչի երեք թևերը, իսկ խաչի թևերի հատման անկյուններից դեպի արտաքին շրջանակի ներքին անկյունները հաճախ տարվում են անկյունագծեր: 13-րդ դարում նման անկյունագծեր տարվում են նաև գեղի շրջանակի վերին անկյունները, անկյունագծերի վրա նկատով դրոշմվում են զանազան զարդեր: 13-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած այս անկյունների և խաչերի թևերն իրենց մեջ առնող կիսաշրջանակների ու երեք քառորդ շրջանների վրա ևս ամենուրեք նկատով դարդեր էին դրվում:

Նկատով դրոշմվող զարդը ուղի հարթեց նաև ուղելի հաճախ խռաքանդակ զարդեր ունեցող մետաղի ձուկածո թիթեղով ճնշելու եղանակով զարդեր առատպելուն, որը երեան է գալիս 13-րդ դարում, բայց համեմատարար լայն կիրառություն չի գտնում: Մետաղի տախտակով ճնշելով զարդարում էին կազմի կենտրոնական մասը, նաև կազմը եղերող շրջանակի անկյունները (այս դեպքում ավելի փոքր եռանկյունի տախտակով սեղմելով): Կազմի ամրող մակերեսի շափի մեծ տախտակներով ճնշված զարդ մինչև 17-րդ դարը դեռև չի հանդիպում: Դրանից կարելի է եղբակացնել, որ մետաղի տախտակով ճընշելիս մամուլ չեն օգտագործել, այլ բավարարվել են համեմատարար փոքր շափի մետաղի տախտակների վրա փայտե տախտակ դնելով և մուրճի հարվածով զարդը առատպելու տեխնիկայով: Առատպված զարդերը, ինչպես և պետք էր սրանել, ավելի ամրողական են և ներկայացնում են առավելապես ոճավորված բուսական զարդեր՝ նման ձեռագրերում մշտական հանդիպող լուսանցազարդերին:

Ուսումնասիրելով բուն Հայաստանում դրված և կազմված ձեռագրերի կազմերը դժվար չեն նկատել, որ գրանց զարդերը մշտական են իրեն ժողովրդա-



Նկ. 9. Կազմ՝ զարդարված քառանկյուններով և աղեղներով կազմած ոլտեկերներով, կենտրոնում մեծ վարդյակ (ձեռ. № 5709):

կան զարդարվեստի մի ճյուղ, սերտորեն կապված լինելով մանրանկարների ու քարի և փայտի քանդակների զարդարվեստի հետ: Մի շաբք զարդեր, ինչպես, օրինակ, ութ և ավելի պատկաներթ ունեցող վարդյակները, տստղերը, բուսական և երկրաշատիական մոտիվները Հայաստանում շատ լայն տարածում են ունեցել և զարդարել են ոչ միայն ձեռագրերն ու ձարտարապետական հուշարձանները, խաչքարերը, այլև կենցաղային իրերն ու առարկաները, լինեն դրանք պատրաստված մետաղից, կավից, թև փայտից: Որոշ զարդաձևեր, օրինակ

վարդյակները, հանդիպում են Անիի և Դվինի ջնարակած խեցեղենի և հախճապակու վրա:

Բուն Հայաստանի արվեստի հետ կապված մշակվել են ու կատարելության հասել զրբերի կազմերը զարդարելու կիլիկյան Հայաստանին հատուկ տեխնիկական եղանակները: Կիլիկյան վարսետները կազմարարության արհեստի և կազմերը զարդարելու արվեստի մեջ աշակերտելով բուն Հայաստանի վարպետներին, զարդացրել են այդ գործը, մտցնելով նրա մեջ իրենց ինքնուրույնությունը:

Հին, մանավանդ խոշոր զրբերի մեծ մասի կազմերը նորոգվել են հետագա դարերում: Նորոգելիս սովորաբար զիրքը նորից են կազմել և դրա հետ միաժամանակ փոփոխել են կազմի տակի գործվածքը, երբեմն նաև պահպանակ թերթերը: Նորոգելիս կազմի կաշին միշտ չէ, որ փոխվել է: Նորոգողները երբեմն հին կազմի վրա փակցրել են խաչեր, զրվագված մետաղե եռանկյունաձև տախտակներ՝ ավետարանիչների պատկերներով (սովորաբար կազմի անկյուններում), ինչպես և խաչելության և այլ ձուլածո ռելեֆ սրբապատկերներ:

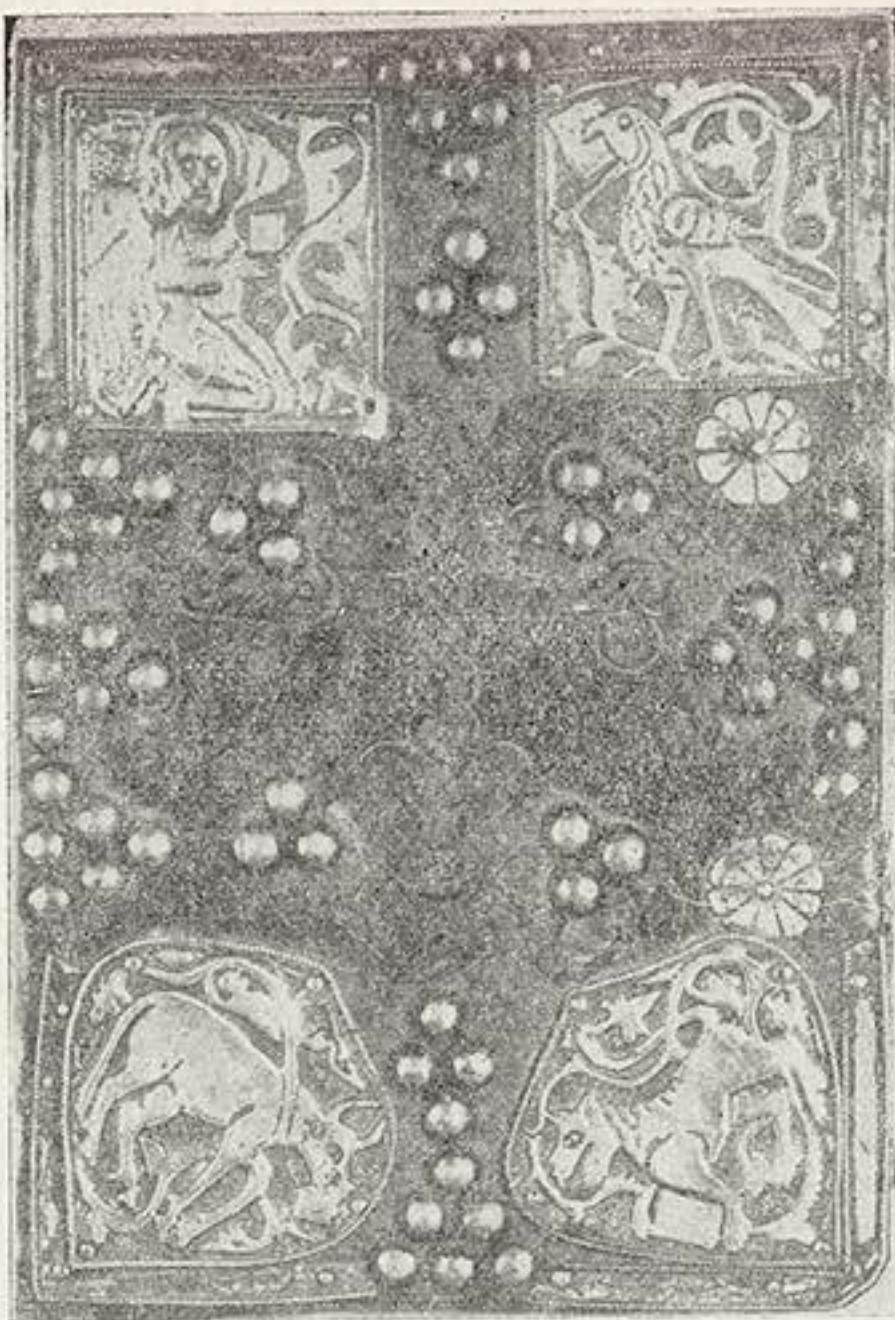
Մի շաբք զրբերի հին կազմերը հետագայում կոստղել են, այսինքն պատել են գամերով, որոնք ունեն լայն շրջածե ուռուցիկ զվարիկ և սովորաբար պատրաստված են լինում արծաթից (հանդիպում են նաև արծաթի, պղնձի և այլ մետաղների համաձուլվածքից պատրաստված կոստղեր): Կոստղերի զուդորդությամբ կազմերի վրա երբեմն պատկերվում են ուղղանկյուն կամ կամաւոր խորանածե շրջանակներ, երբեմն խաչեր և այլ երկրաշափական պատկերներ, քիչ չեն և այն դեպքերը, երբ կոստղերով համատարած կերպով ծածկված է զրքի ամբողջ երեսը: Գրքերի կազմերով զամերով կոստղերու սովորությունը, ըստ երեւյթին, առաջացել է ոչ վաղ քան 15-րդ դարում և ավելի լայն տարածում է գոտել 16—17-րդ դարերում: Երբեմն պատկերներով թիթեղներ փակցնելը և կոստղելը զուգորդվում են (նկ. 10):

Այսպիսով պարզվում է, որ մշակվել են զրքերի կազմերը զարդարելու ոչ միայն տեխնիկական տարրեր եղանակներ, այլև տարրեր ոճի զարդեր, որոնք ժամանակի ընթացքում զարդացել, փոփոխվել են: Կազմերի զարդերի ոճական առանձնահատկությունները նկատելի են ոչ միայն ժամանակագրական, այլև տերիտորիալ իմաստով: Իրենց խոշոր ընդհանրություններով հանդերձ, տարրեր դարերի և տարրեր նահանգների ձեռագրերի կազմերի զարդերը իրարից տարրերվում են. ուստի կազմերի և նրանց զարդերի, դրանց համար գործածվող նկատների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը կարող է ձեռագրերի ժամանակը, տեղը, երբեմն նույնիսկ դպրոցները որոշող կարևորագույն կովաններից մեկը լինել:

Վերին աստիճանի կարեւոր է նաև կազմերի տակ փակցված գործվածքների և պահպանակների ուսումնասիրությունը, որը պետք է կատարել ձեռագրերի և նրանց կազմերի ուսումնասիրության հետ միասին:

Երեսում է, որ առանձին արհեստավորներ, մանավանդ առանձին վանքերին կից գոյություն ունեցող արհեստանոցները ունեցել են զրքերը կազմելու և զարդարելու իրենց տրադիցիան, ճաշակը, այլև նկատների սեփական կոմունիքը:

Մատենադարանի № № 7534, 7535 և 7570 ձեռագրերը գրվել են 13-րդ դարում, տարրեր վայրերում (Այրիձորի վանք, Հռոմելա և մեկի տեղը հայտնի չէ):



Նկ. 10. Հին կազմ՝ հետագայում կազմած և անկյուններում ավետարանիչների պատկերներով թիթեղներ փակցրած (ձեռ. № 5194):

Սրանց կազմերը վերանորոգվել են 1582, 1583 և 1586 թվականներին, մեկը ինչ որ սր. Ստեփանոս Եկեղեցու, մյուսը՝ սր. Հովհաննես Եկեղեցու համար (առ մականուն Կուկում կոշենն), մյուսը անհայտ է: Կողք կողքի դնելով այդ ձեռագրերը, իսկույն կարելի է նկատել, որ դրանք կազմված են նույն արհեստանոցում, նույնիսկ միևնույն վարպետի ձեռքով: Եվ իրոք նրանց հիշատակարանները տալիս են երկրորդ անգամ կազմող Գրիգորի անունը՝ № 7534 և 7570 ձեռագրերի համար, իսկ № 7535 ձեռագրի կազմողի անունը՝ հեշտությամբ վերականգնվում է առաջին երկուսի օդնությամբ: Այս ձեռագրի կազմը գարդարելու համար վարպետ Գրիգորը օգտագործել է 4 նկատ, աշխատանքը կատարել է 1582 թվականին: Մի տարի անց, երկրորդ ձեռագրիրը կազմելիս նա օգտագործել է միայն 3 նկատ, բայց ճիշտ նույն խմբավորումով և ոճով, իսկ շրրորդ նկատը շի օգտագործել, որովհետեւ դա նույն վարդյակն է, որի ավելի մեծադիր օրինակի օգտագործումը ավելորդ է դարձրել առաջինի կրկնությունը, մանավանդ առաջին ձեռագրի վրա էլ դա օգտագործվել է ոչ տեղին: Երրորդ ձեռագրիրը դարդարված է նույն 3 նկատներով և ճիշտ նույն ոճով, որը բնորոշ է Ղրիմի համար:

Կազմաբարական տարրեր դպրոցները ցայտուն կերպով երեան են դաշիս, իր իրար հետ ևնք համեմտում տարրեր վայրերի առավել մեծ խումբ կազմող ձեռագրերի (օրինակ՝ Ղրիմի, Զուղայի և Կ. Պոլսի ձեռագրերի) կազմերը: Ղրիմի առավել հին ձեռագրերի կազմերը բուն Հայաստանի հյուսածո խաչածե, շրջանածե, տստղածե և նկատներով դրվող դարդերի կրկնությունն են հանդիսանում: Բայց, հետզետե Ղրիմի կազմողները ավելի մեծ ուշադրություն են դարձնում գծադիր զարդի վրա, որը զուղակցում են նկատներով արվող զարդի հետ: Դեռևս 14—15-րդ դարերում երեան են գալիս նոր ոճի գծադիր զարդեր նորատիպ նկատների զուղակցությամբ (նկ. 11): Գծագիրը ավելի է շեշտվում 16—17-րդ դարերում, օր. 1604 թ. № 7477 ձեռագրի կազմը (նկ. 12):

17-րդ դարի երկրորդ կեսից երեան են գալիս մամուլի օգնությամբ ճնշված զարդեր, որոնք դրվում էին կտղմի կենտրոնում մեծ ձվածիր սկատկերի կամ շրջանակի ձեռվ կամ բոնում էին կազմի ամբողջ մակերեսը: Դրանք զարդարվում էին ոճավորված օրնամենտներով:

Ղրիմի ձեռագրերի կազմերի տակ փակցված են միայն կանաչ կամ կաղամագուն կտավի զործվածքներ, իսկ դրոշմակարդ (դաճապարդ) զործվածքը իսպառ բացակայում է:

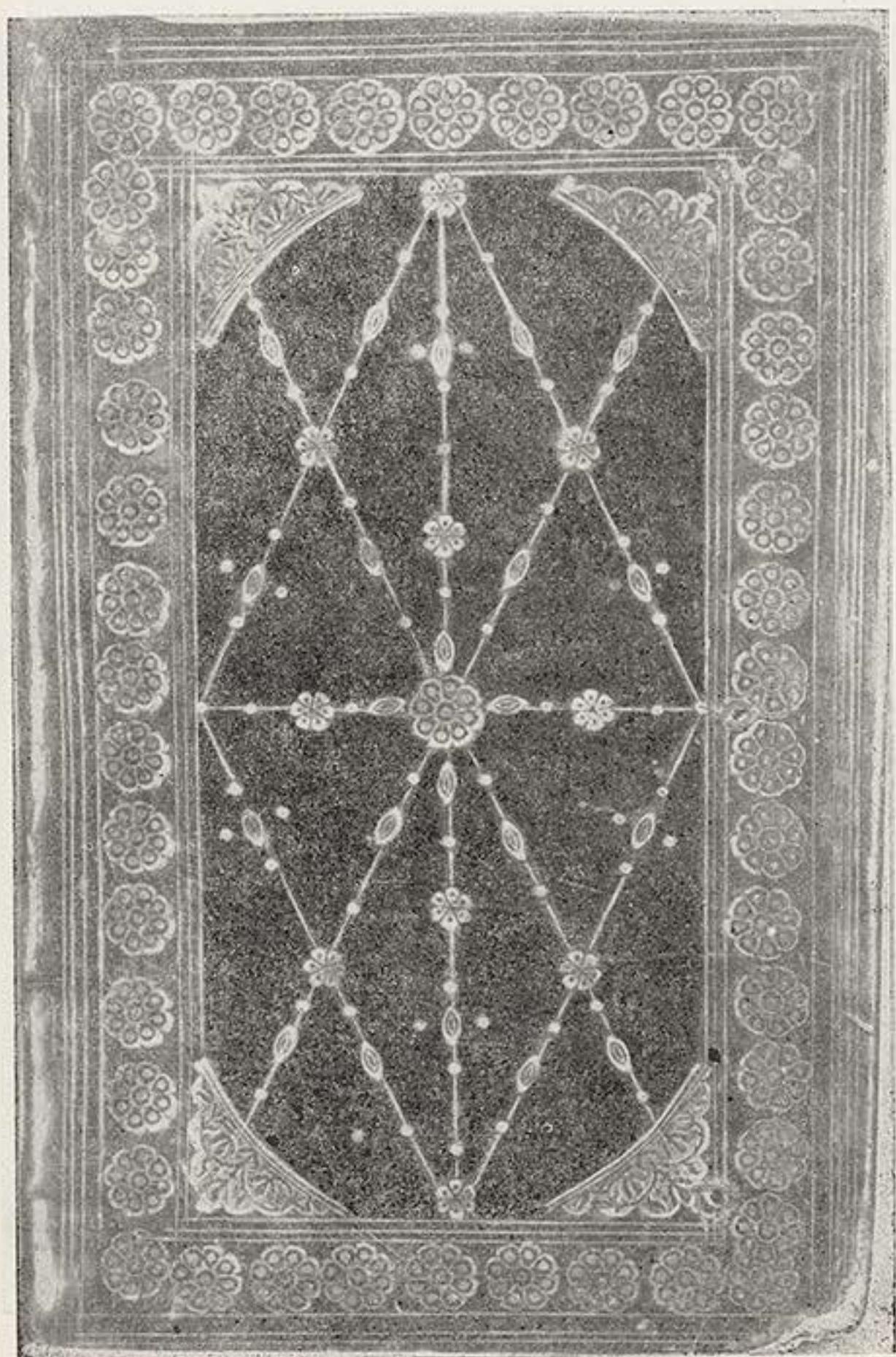
Նոր-Զուղայի ձեռագրերի կազմերի վաղ օրինակները ևս կրկնում են բուն Հայաստանի կազմերի զարդերը: Մանավանդ, այստեղ աշխատել են Խիզանի դպրոցի մի շարք վարպետներ, օրինակ՝ Վարպետաց վարպետ Տեր Մարտիրոսը, ծաղկող և կազմող Մեսրոպը, որը տառչինի աշակերտն էր և դիրք է ծաղկել ու կազմել Զուղայում 1621 թվականին: 17-րդ դարում, մանավանդ նույն դարի երկրորդ կեսում, մշակվում է Նոր-Զուղայի բնորոշ ոճը, որի լավագույն կիրառողներից է Զուղայեցի գիտնական, տոմարագետ Ազարիան (նկ. 13): Հնատիպ զարդերով նկատների կողքին երեան են գալիս ծաղկածե, մեծ վահանածե և այլ զարդեր (ձեռ. № 3598): Կազմերի եզերքները զարդարվում են բուսական օրնամենտներով, որի համար օգտագործվում են իր լայնքից կրկնակի երկար նկատը, բայց շուտով երեան են գալիս նաև երկար մետաղաթերթերով կամ ամբողջական շրջանակներով ճնշված զարդերը՝ Զուղայի համար բնորոշ բուսական օրնամենտներով: Կազմի վրա երբեմն ճնշումով դրվում են տիրամոր և խաչելության պատկերներ և այլն:

Զուղային է բնորոշ նաև կազմի վրա ճնշումով արված արձանագրությունը, բայց որում ամեն տառի համար օգտագործվել է մի նկատ (նկ. 14):

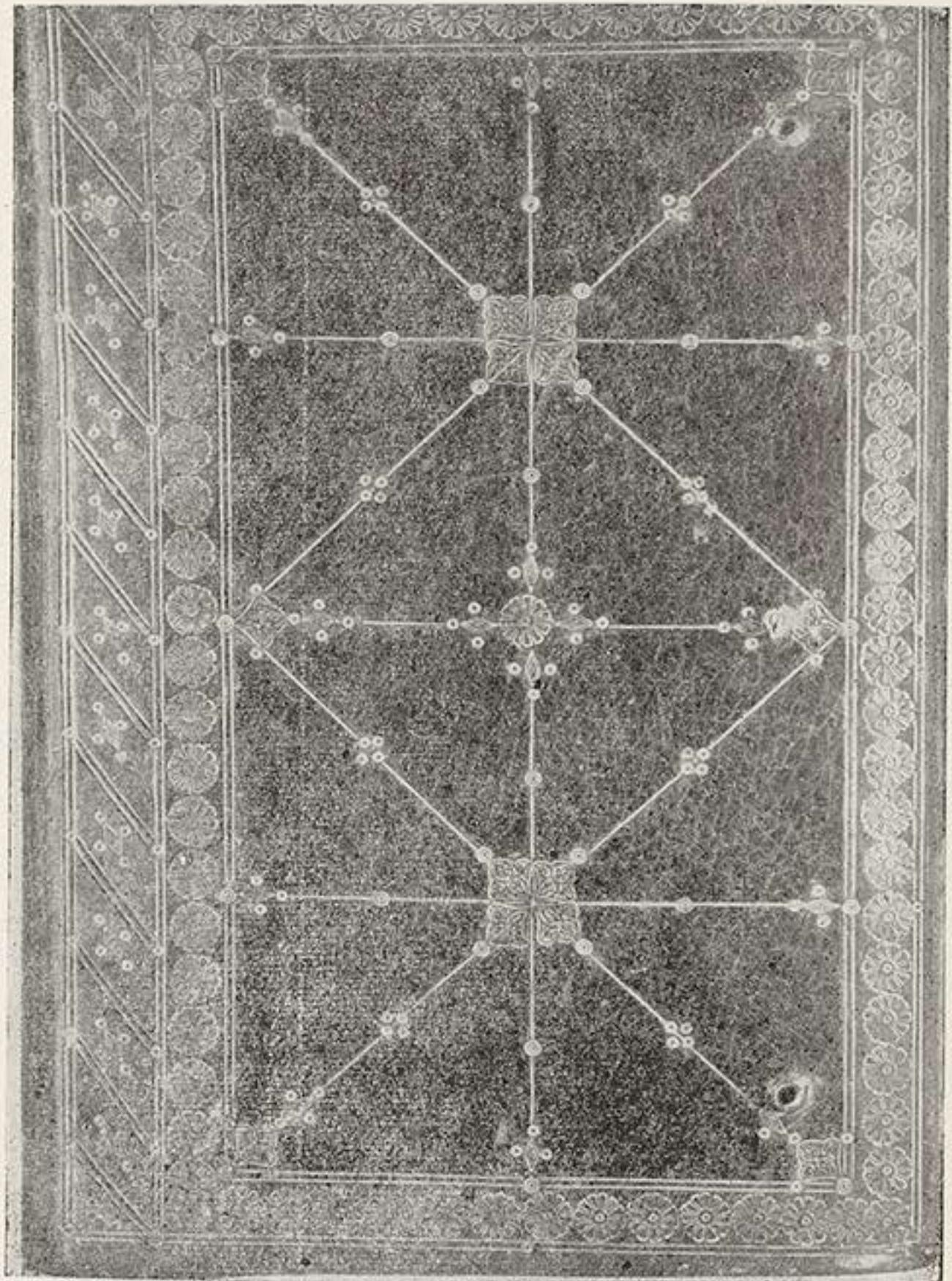
Կ. Պոլսում կազմված ձեռագրերի վաղ օրինակներն ևս կրկնում են բուն Հայաստանի կազմերի հին զարդերը և նրանց տեխնիկան:

Ավելի ուշ Կ. Պոլսի զրբերի կազմերը հետանում են բուն Հայաստանի կազմերի ձեւերից, առավել շափերով քան նույնիսկ Ղրիմի զրբերի կազմերը: 17-րդ դարի երկրորդ կեսից հանդես է գալիս ճնշումով տրված եռակի ժամանակակիցներով ամբողջական շրջանակներ կազմող զարդը, որը բոնում է կազմի եզրերի մեծ մասը (նկ. 15): Այս քառանկյունածե կամ շեղանկյունածե համատարած շրջանակների զարդը, նմանվելով եվրոպական վերածնության (իսկ ավելի ուշ բարոկկոյի) համար բնորոշ, բուսական օրնամենտին, համարյա կապ շունի հայկական զարդարվեստի հետ:

Կարելի է խոսել կազմաբարական այլ դպրոցների մասին ևս, սակայն ներկա հողվածի համեստ նպատակն է առաջ քաշել կազմերի ժողովրդական



Այս 11-րդ կազմի բնորոշ զրիմի հայոց կազմաբարեկան դպրոցին (ձեռ. Ն 5353):



Նկ. 12. Կաղման բնորոշ Դրիմի հայոց կազմաբարական դպրոցին (ձեռ. № 7477):

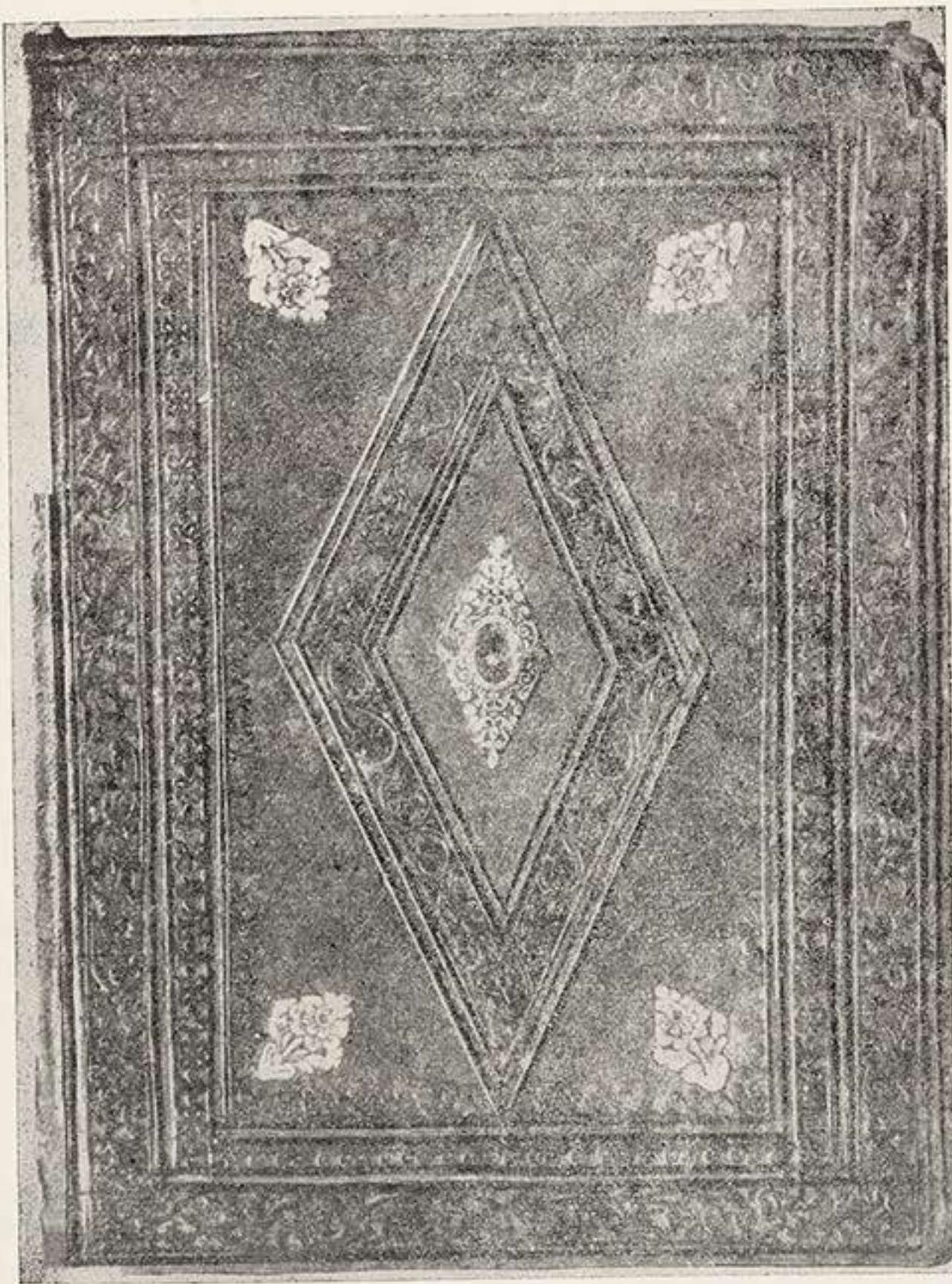


Նկ. 13. Կազմ՝ բնորոշ Զուղայի հայոց կազմաբարական դպրոցին  
(ձեռ. № 3194, կազմաբար՝ տոմաբազետ Ադարիս Զուղայեցի):



Նկ. 14. Կաղմարդության մի բնագավառ լինելու և ձեռագրերի ուսումնափրության մեջ նրանց կարևոր դերի հարցը միայն։ Այստեղ մենք չենք անդրադառնում ձեռագրերի և տպագիր դրերի վաղ օրինակների վրա հանդիպող արծաթե կաղմերին, որոնք նույնպես երեան են բերում ուկերչության տարրեր դպրոցներ և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի հետ հայկականի ունեցած կապերն ու աղերսները՝ 17—18-րդ դարերում։ Առանձնապես ուշագրավ են Դրիմի և Գալիցիայի ձեռագրերի արծաթեալ կաղմերը, որոնք հնարավորություն են տալիս

ստեղծագործության մի բնագավառ լինելու և ձեռագրերի ուսումնափրության մեջ նրանց կարևոր դերի հարցը միայն։ Այստեղ մենք չենք անդրադառնում ձեռագրերի և տպագիր դրերի վաղ օրինակների վրա հանդիպող արծաթե կաղմերին, որոնք նույնպես երեան են բերում ուկերչության տարրեր դպրոցներ և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի հետ հայկականի ունեցած կապերն ու աղերսները՝ 17—18-րդ դարերում։ Առանձնապես ուշագրավ են Դրիմի և Գալիցիայի ձեռագրերի արծաթեալ կաղմերը, որոնք հնարավորություն են տալիս



Նկ. 15. Կազմ՝ բնորոշ կ. Պոլսի հայոց կազմաբարական դպրոցին (ձեռ. № 1456):

լրացնելու մեր գիտելիքները Հայկական գաղթավայրերի կուլտուրական կապերի մասին։ Աննշան չէ այն ձեռագրերի թիվը, որոնք ունեն ոռւսական արծաթյա և արծնապատ զարդեր, դրանց նմանվող դրվագված գծագիր և ձուլածո սըրբապատկերներ, օրնամենտներ, իսկ կազմերի տակ իրրե պահպանակ առանձին դեպքերում դրված են ոռւսական ձեռագրերից պոկված թերթեր։

Մատենագարանի արծաթյա կազմերը նույնպես սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին։

